

Originile tradiției mistice creștine — de la Platon la Dionisie Areopagitul

Ediția a II-a

Traducere de
Elisabeta Voichița Sitea

Cuvânt-înainte de
diacon. Ioan I. Ică jr

DEISIS
Sibiu · 2024

O sinteză de referință (diac. Ioan I. Ică jr)	5
Cuvânt-înainte (Andrew Louth)	9
Introducere	11
1. Platon	21
2. Filon	45
3. Plotin	69
4. Origen	91
5. Ortodoxia niceeană	121
Atanasie al Alexandriei	124
Grigorie al Nyssei	128
6. Contribuția monahilor	151
Evagrie Ponticul	153
Omiliile macariene	171
Diadoh al Foticeii	186
7. Augustin	195
8. Dionisie Areopagitul	229
9. Mistica patristică și Juan de la Cruz	255
Întunericul divin și noaptea întunecată	257
10. Viața mistică și Trupul mistic	271
Platonism și mistică	271
Comuniunea sfinților	281
Postfață (2006)	289
Indicații bibliografice	311

Se poate argumenta că o teologie mistică sau, mai bine zis, o doctrină despre contemplare nu este pur și simplu un element în filozofia lui Platon (427–347 î.Hr.), ci este ceva care pătrunde și modelează întreaga sa înțelegere a lumii. O găsim mai întâi în înțelegerea care reiese din discuțiile lui Socrate împreună cu prietenii săi asupra diverselor virtuți morale din dialogurile timpurii. Modul socratic nu era acela de a-i învăța, ci de a extrage de la prietenii săi înțelegerea virtuții, pe care, spunea el, o aveau deja — e adevărat, într-un mod confuz, dar nu mai puțin autentic. Înțelegerea lor trebuia doar *trezită*. Platon păstrează cu sfințenie acest principiu în mitul potrivit căruia la origine sufletele oamenilor contemplau adevărurile sau realitățile veșnice — Formele sau Ideile —, nașterea și legarea de un trup fiind un proces dureros care face sufletul să le uite. Acesta uită vederea desăvârșită a Adevărului și Frumosului pe care a avut-o și se mișcă șovăitor într-o lume a iluziei și schimbării. Cunoașterea — cunoașterea adevărată — este reamintirea a ceea ce sufletul a cunoscut odată. Platon vede lumea în care trăim — o lume a schimbării, presupunerii și opiniei — ca pe o lume în care cunoașterea este cu neputință. Deoarece cunoașterea trebuie să fie sigură, obiectul cunoașterii trebuie să fie, spune el, neschimbător, etern. Și nimic din această lume nu satisface aceste cerințe. Regăsirea adevăratei cunoașteri a Adevărului și Frumosului, a

ceea ce este Realul, este obiectul filozofiei. În desăvârșirea ei, o asemenea cunoaștere e cu neputință în această viață, astfel că filozofia este o pregătire pentru moarte și faptul de a muri (*Phaidon* 64a)¹.

Această căutare vizează câteva obiecte: Ființa în *Phaidon*; Binele în *Republica*; Frumosul în *Banchetul* și *Phaidros*; Unul sau Limita în *Philebos*. Dar în toate acestea, căutarea ia forma cercetării a ceea ce transcende natura schimbătoare și nestatornică a lumii acesteia — atât caracterul schimbător al lumii pe care-l percepem prin simțuri, cât și diversitatea și nesiguranța opiniilor pe care le au oamenii lumii. Este o căutare a cunoașterii — iar nu a unei simple presupuneri și opinii —, o cunoaștere caracterizată prin mai mult decât certitudine și infailibilitate. Ea implică descoperirea a ceea ce este cu adevărat real, etern și neschimbător. Cunoașterea (*epistēmē, noēsis*) este pentru Platon mai mult decât o cunoaștere despre ceva: implică identitatea cu, participarea la ceea ce este cunoscut.² Un exemplu de acest fel găsim în pretenția și insistența caracteristică cu care Socrate susține că *virtutea* este cunoaștere. Evident, într-un sens, ea nu este așa ceva. Pot cunoaște perfect ce este curajul fără a fi curajos. Înseamnă însă oare asta cu adevărat cunoaștere, se întreabă Socrate? Pentru Platon adevărata cunoaștere este mai mult decât o conștiință intelectuală —, implică orientarea întregii persoane astfel încât să participe la tărâmul Ideilor sau Formelor.

Toate acestea implică câteva lucruri cu privire la relația dintre suflet și tărâmul Formelor; iar modul în care este dezvoltată relația lor reciprocă poate fi înțeles numai dacă ne dăm seama de dimensiunea religioasă a gândirii lui

¹ Referințele la Platon sunt la ediția J. Burnet, *Platonis Opera* (Oxford Classical Texts).

² Cf. W. Jaeger, *Paideia* II, pp. 65 sq.; cf. A.-J. Festugière, *Contemplation et vie contemplative selon Platon*, ed. a III-a, Paris, 1967, p. 5.

Platon. Platon nu asumă doar căutarea presocraticilor privitoare la adevărata înțelegere a naturii lucrurilor: el asumă (așa cum au făcut și unii dintre presocratici) și năzuința religioasă a omului.³ Tărâmul Formelor este lumea divină. Mai mult decât oricare dintre zeii mitologiei, Formele au caracteristicile divinului: veșnicia și nemurirea. În *Phaidros* (247c) Platon se referă la tărâmul Formelor ca la un *topos hyperouranios*, un loc dincolo de ceruri — evident locul sălășluirii zeilor. În virtutea capacității sale de a cunoaște Formele, sufletul e un locuitor al acestui tărâm, aparține aceluși loc mai presus de ceruri, este divin. „O egală necesitate” (*Phaidon* 76e) subîntinde atât existența Ideilor, cât și preexistența (și, odată cu aceasta, nemurirea) sufletului, datorită înrudirii, *syggeneia*, dintre suflet și Idei care, trebuie spus, sunt de un același gen, de o aceeași natură. Astfel, căutarea sufletului după cunoașterea Formelor este, într-un sens, întoarcerea sa acasă. Sufletul este divin în mod natural și de aceea caută să se întoarcă pe tărâmul divin. El face aceasta prin actul contemplării — *theōria* — Ființei, Adevărului, Frumosului, Binelui. Acest act al contemplării, *theōria*, nu este o simplă considerație sau înțelegere; este o unire cu, o participare la adevăratele obiecte ale cunoașterii reale. El comunică, așa cum spune mereu și mereu Festugière, „un sentiment al prezenței” — simțirea unei prezențe, a unei nemijlociri.⁴ Ce anume este această *theōria* poate deveni mai limpede în continuare.

Cum anume se întoarce sufletul spre această contemplare, *theōria*, a Formelor pe care a avut-o cândva în existența sa prelumească? Ce fel de întoarcere este de fapt aceasta? Cel mai ușor vom putea începe să înțelegem aceasta repovestind lunga alegorie platonice a Peșterii din cartea a șaptea a *Republicii*:

³ W. Jaeger, *Theology of the Early Greek Philosophers*, 1947, passim.

⁴ Cf., de ex., *Contemplation*, pp. 5, 343.

„Mai departe”, am zis, „asemuieste firea noastră în privința educației și a lipsei de educație cu următoarea întâmplare: iată mai mulți oameni aflați într-o încăpere subpământeană, ca într-o peșteră, al cărei drum de intrare dă spre lumină, drum lung față de [lungimea] întregului peșterii. În această încăpere ei se găsesc, încă din copilărie, cu picioarele și grumajii legate, astfel încât trebuie să stea locului și să privească doar înainte, fără să poată să-și rotească capetele din pricina legăturilor. Lumină le vine de sus și de departe, de la un foc aprins înapoia lor; iar între foc și oamenii legați, este un drum așezat mai sus, de-a lungul căruia, iată, e zidit un mic perete, așa cum este paravanul scamatorilor, pus dinaintea celor ce privesc, deasupra căruia își arată ei scamatoriile...”

„Văd”, spuse el.

„... mai încearcă să vezi și că, de-a lungul acestui perete, niște oameni poartă felurite obiecte care depășesc în înălțime zidul, mai poartă și statui de oameni, ca și alte făpturi de piatră sau lemn, lucrate în chipul cel mai divers. Iar dintre cei care le poartă, unii, cum e și firesc, scot sunete, alții păstrează tăcerea.”

„Ciudată imagine și ciudați sunt oamenii legați!”

„Sunt asemănători nouă”, am spus. „Căci crezi că astfel de oameni au văzut, mai întâi, din ei înșiși, cât și din soții lor, altceva decât umbrele care cad, aruncate de foc, pe zidul de dinaintea lor?”

„Cum ar putea vedea altceva”, spuse el, „dacă întreaga viață sunt siliți să-și țină capetele nemișcate?”

„Dar ce ar putea vedea din obiectele purtate? Oare nu tot același lucru?”

„Bun, și?”

„Iar dacă ei ar fi în stare să stea de vorbă unii cu alții, nu crezi că oamenii noștri ar socoti că, numind aceste umbre, pe care le văd, ei numesc realitatea?”

„Necesar.”

„Și ce-ar face dacă zidul de dinainte al închisorii ar avea un ecou? Când vreunul dintre cei ce trec ar emite vreun sunet, crezi că ei ar socoti emisiunea sunetului iscată fiind de altceva, în afara umbrei ce le trece pe dinainte?”

„Pe Zeus”, răspuse el, „nu cred!”

„În general deci”, am spus eu, „asemenea oameni nu ar putea lua drept adevăr decât umbrele lucrurilor.”

„E cu totul obligatoriu.”

„Privește acum în ce fel ar putea fi dezlegarea lor din lanțuri și vindecarea de lipsa lor de minte, dacă așa ceva le-ar sta în fire: atunci când vreunul dintre ei s-ar pomeni dezlegat și silit, deodată, să se ridice, să-și rotească grumazul, să umble și să privească spre lumină, făcând el toate acestea, ar resimți tot felul de dureri, iar din pricina strălucirii focului n-ar putea privi acele obiecte, ale căror umbre le văzuse mai înainte. Ce crezi că ar zice, dacă cineva iar spune că ceea ce văzuse mai înainte erau deșertăciuni, dar că acum se află mai aproape de ceea ce este și că, întors către ceea ce este în mai mare măsură, vede mai conform cu adevărul? În plus, dacă, arătându-i-l pe fiecare dintre obiectele purtate, l-ar sili, prin întrebări, să răspundă ce anume este lucrul respectiv? Nu crezi că el s-ar putea afla în încurcătură și că ar putea socoti că cele văzute mai înainte erau mai adevărate decât cele arătate acum?”

„Ba da.”

„Iar dacă l-ar sili să privească spre lumina însăși, nu crezi că l-ar durea ochii și că ar da fuga îndărăt, întorcându-se spre celelalte lucruri pe care poate să le vadă și le-ar socoti pe acestea, în fapt, mai sigure decât cele arătate?”

„Chiar așa!”

„Dar dacă cineva l-ar smulge cu forța din locuința aceasta, ducându-l pe un suiș greu și pieptiș, nedându-i drumul până ce nu l-ar fi tras la lumina soarelui, oare nu ar suferi și nu s-ar mânia că e tras? Iar când ar ieși la

soare, nu i s-ar umple ochii de strălucire, astfel încât nu ar putea vedea nimic din lucrurile socotite acum adevărate?”

„N-ar putea, cel puțin îndată, să le vadă!”, grăi el.

„Cred că ar avea nevoie de obișnuință, dacă ar fi el să vadă lumea cea de sus. Iar mai întâi, el ar vedea mai lesne umbrele, după aceea oglindirile oamenilor și ale celorlalte lucruri, apoi lucrurile ele însele. În continuare, iar fi mai ușor să privească în timpul nopții ceea ce e pe cer și cerul însuși, privind deci lumina stelelor și a lunii mai curând decât, în timpul zilei, soarele și lumina sa.”

„Cum de nu!”

„La urmă, el va privi soarele, nu în apă, nici reflexiile sale în vreun loc străin, ci l-ar putea vedea și contempla, așa cum este, pe el însuși, în locul său propriu.”

„Necesar.”

„După aceasta, ar cugeta în legătură cu soarele, cum că acesta determină anotimpurile și anii, că el cârmuiește totul în lumea vizibilă, fiind cumva răspunzător și pentru toate imaginile acela, văzute de ei [în peșteră].”

(*Republica* 514a–516c)⁵

Platon însuși oferă propriul său comentariu asupra acestei alegorii:

Iată, imaginea care trebuie, în întregime pusă în legătură cu cele zise mai înainte: domeniul deschis vederii e asemănător cu locuința-închisoare, lumina focului din ea — cu puterea soarelui. Iar dacă ai socoti urcușul și contemplarea lumii de sus ca reprezentând suișul sufletului către locul inteligibilului, ai înțelege bine ceea ce eu nădăjduiam să spun, de vreme ce așa ceva ai dorit să asculți. Dacă nădejdea aceasta e îndreptățită, Zeul o știe.

⁵ Traducere românească Andrei Cornea în: Platon, *Opere* V, București, 1986, pp. 312–314.

Opiniile mele însă acestea sunt, anume că în domeniul inteligibilului, mai presus de toate este ideea Bineului, că ea este anevoie de văzut, dar că, odată văzută, ea trebuie concepută ca fiind pricina pentru tot ce este drept și frumos; ea zămislește în domeniul vizibil lumina și pe domnul acesteia, iar în domeniul inteligibil, chiar ea domnește, producând adevăr și intelect; și iarăși cred că cel ce voiește să facă ceva cugetat în viața privată sau în cea publică, trebuie s-o contemple. (517a-c)⁶

Peștera este lumea arătată nouă de simțuri. E o lume caracterizată de irealitate. Și totuși este lumea cu care suntem obișnuiți — la care ne gândim în termeni de „realitate”. Sufletul, care aparține cu adevărat tărâmului divin al Formelor sau Ideilor, s-a acomodat în această lume a irealului arătat nouă de simțuri. Preocuparea lui Platon este căutarea de către suflet a adevăratei realități. Alegoria Peșterii ne arată unele dintre problemele pe care le implică această căutare; și cea dintâi dintre ele este aceea de a vedea că de fapt există o problemă — a vedea că trebuie să căutăm realitatea și că nu suntem încă în contact cu ea. Primul stadiu este acela al trezirii — o redeșteptare care ne face să ne dăm seama că suntem departe de casă, departe de sălășul adevărat al sufletului, tărâmul Formelor. Deșteptat, sufletul trebuie apoi să se dezvețe de deprinderile cu realitatea falsă și să înceapă să se obișnuiască cu adevărata realitate. Platon vede asta ca pe un proces treptat: în termenii alegoriei, prizonierii se mișcă de la vederea umbrelor și ascultarea ecoului spre vederea obiectelor artificiale care produc acele umbre și ecouri — o mișcare de la amăgirea inconștientă spre vederea a ce anume ne-a amăgit. Apoi, dacă prizonierul va merge mai departe în căutarea realității, lucrurile vor arăta ca și cum ar fi târât cu forța spre un urcuș abrupt și accidentat, un proces dureros,

⁶ Trad. rom. A. Cornea, *op. cit.* V, pp. 315–316.

conducând spre ieșirea sa în lumina zilei — o lumină care îi ia vederea ochilor săi slăbiți și-l orbește. Odată ieșit din peșteră, va putea fi abia acum în stare să sesizeze realitatea în căutarea sa, printr-un proces treptat de obișnuire cu ea. Mai întâi, se uită la umbre — umbrele lucrurilor reale, de data asta — și la reflectările lor. Va privi apoi cerul nopții și lumea prin lumina stelelor și a lunii. În sfârșit, va putea vedea lucrurile așa cum sunt ele descoperite de Soare, și să contemple Soarele și natura sa, și să vadă că din Soare decurg anotimpurile și trecerea anului și toate cele din lumea vizibilă.

Un proces lung și treptat de desprindere de realitatea falsă și de atașarea de ea, și de familiarizare cu adevărata realitate: așa vede Platon urcușul sufletului.

Primul pas deci este o trezire: constatarea faptului că suntem cufundați în ceea ce doar pare să fie realitate, astfel că atunci cunoașterea noastră este o simplă părere (*doxa*). Lucrul cel mai frapant la Socratele istoric era modul în care îi aducea pe oameni la recunoașterea ignoranței lor și la o stare de nedumerire (*aporia*). E ce găsim în dialogurile „socratice” timpurii, și în ceea ce ne spune Xenofon despre Socrate.

Urmează apoi un proces de detașare de falsa realitate și de atașarea de realitatea adevărată, un proces de educație, *paideia*, sau corectarea. Aceasta este de altfel preocuparea restului *Republicii*, precum și a altor câtorva dialoguri — Platon tratând despre asta din mai multe puncte de vedere. În *Republica* (ca și în *Legile*), se ocupă de un program specific al educației, *paideia*. În alte locuri, se ocupă de diverse aspecte ale acestui antrenament al sufletului, dar nicăieri nu uită că ceea ce îl preocupă este o redeșteptare și reorientare a sufletului: o trezire a sufletului la viața sa adevărată, și o reorientare a sufletului spre acea viață. Astfel spune:

„Așa ceva trebuie să cugetăm despre aceste suflete, dacă ideile noastre sunt adevărate. Și să nu socotim că educația este ceea ce unii pretind că ea este: într-adevăr, ei susțin că pot așeza știința într-un suflet în care ea nu se afla, ca și când ar da vedere ochilor orbi.”

„Da, ei susțin așa ceva.”

„Discuția noastră arată însă”, am spus eu, „că, după cum ochiul nu e în stare să se întoarcă spre strălucire dinspre întuneric, decât laolaltă cu întreg corpul, la fel această capacitate prezentă în sufletul fiecăruia, ca și organul prin care fiecare cunoaște, trebuie să se răsucească împreună cu întreg sufletul dinspre tărâmul venirii, până ce ar ajunge să privească la ceea-ce-este și la marea sa strălucire. Binele pe aceasta o numim, nu?”

„Da.”

„Iată deci arta «răsucirii»! Se pune problema în ce fel se va obține transformarea cea mai rapidă și mai eficace a sufletului. Nu-i vorba de a-i sădi simțul «văzului», ci de al face să «vadă» pe cel ce are acest simț, dar nu a fost crescut cum trebuie și nici nu privește unde ar trebui.”

(518b-d)⁷

Sufletul privește „în direcție greșită” pentru că este legat de lumea care îi este arătată de simțuri. A fi desprins de această lume va însemna deci pentru el a fi desprins de simțuri și de trup. Un element important în urcușul sufletului este desprinderea de trup și realizarea lui de sine ca ființă spirituală. Acest lucru este evidențiat într-un mod foarte pregnant în *Phaidon*: omul care dorește cu adevărat să atingă cunoașterea realității trebuie să caute să se purifice pe sine însuși — să se purifice pe sine de trup și să devină pur în sine însuși. O astfel de persoană va fi o persoană care

în cel mai înalt grad posibil, se apropie de fiecare lucru numai cu gândirea în sine, fără să recurgă, în actul gân-

⁷ Trad. rom. A. Cornea, *op. cit.* V, p. 317.

dirii, nici la văz, nici la vreun alt simț pe care să-l antreneze în cursul procesului rațional. Nu este oare tocmai acela care, recurgând doar la gândirea în sine, pură de orice amestec, se pune pe urmele fiecărei realități luate de asemenea în sine, pură de orice amestec? Cel care, în acest scop, se lipsește cât mai mult de ochi și de urechi și, ca să spun așa, de întregul lui trup, convins că orice asociere cu el tulbură sufletul și îl împiedică să dobândească adevărul și cunoașterea? (*Phaidon* 65e-66a)⁸

Filozofia este o încercare de a trăi acum o viață pe care o putem trăi cu adevărat numai dincolo de moarte; e de fapt o pregătire pentru moarte.

Într-adevăr, dacă împreună cu trupul nu ne este cu putință să cunoaștem, în toată puritatea sa, nimic, atunci din două una: ori ne este pe vecie imposibil să dobândim cunoașterea, ori ne va fi posibil numai după moarte. Căci abia atunci sufletul va rămâne el cu sine însuși, despărțit de trup, iar înainte nu. De-aici mai rezultă, pare-se, și că, atâta cât suntem încă în viață, cea mai mare apropiere de cunoaștere o vom realiza-o ori de câte ori, după măsura puterilor noastre, nu vom avea cu trupul legătură și amestec câtă vreme ele nu sunt absolut necesare, nelăsându-ne astfel molipsiți de natura lui, ci păstrându-ne cât mai curați de el, în așteptarea ceasului când ne va dezlega de el însăși divinitatea. Atunci, nemaifiind legați de trup și de nesăbuinta lui, deveniți puri, vom exista, putem să credem, printre realități și ele pure și vom putea cunoaște prin noi înșine în întregime ceea ce e fără amestec, adică ceea ce, credem noi, e adevărul. Căci celui ce nu este pur nu-i e îngăduit să se atingă de ceea ce este. (*Phaidon* 66e-67a)⁹

⁸ Traducere românească Petru Creția în: Platon, *Opere* IV, București, 1983, p. 63.

⁹ Trad. rom. P. Creția, *op. cit.* IV, p. 64.